

**ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ՝ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ
ՏՊԱԳՐՎԱԾ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Յուրաքանչյուր սերունդ իր ազգային հիշողությունից վերցնում, ժամանակի քննախույզ հայացքով գնահատում և ապագային է փոխանցում անուններն այն արժանահիշատակների, որոնք անձնվեր տքնության համար վաստակում են ժողովրդի անանց հարգանքը: Հայ ժողովրդի համար այդպիսի անուն է նաև հասարակական-քաղաքական, մշակութային անվանի գործիչ և մեծ պատմաբան հայագետ Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանը: Ուրախալի փաստ է, որ «Արարատ» ամսագրի հայագիտական մատենաշարով Ս. Էջմիածնի հրատարակչական բաժինը լույս է ընծայել հերթական հատորը, որն ընդգրկում է Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ «Արարատ» ամսագրում տպագրված պատմագիտական ուսումնասիրությունները: Ժողովածուն կազմել և «Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը» խորագրով առաջաբանը գրել է հայ նորադարյան պատմագիտական մտքի գիտակ պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը: Առաջաբանի հեղինակը դիպուկ և ճշգրիտ է բնութագրել նշանավոր գործչի ու գիտնականի անցած ճանապարհը: Ապրելով և ստեղծագործելով XX դարի հանգուցային ու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող մի պատմաշրջանում՝ Ա. Հովհաննիսյանն ամենագործուն մասնակցությունն է ունեցել շրջադարձային բոլոր իրադարձություններին: Բարդ ու հակասական ժամանակաշրջանում ապրած իր կյանքի բոլոր փուլերում նա չինայեց ջանք ու եռանդ, մաքառեց գրչով ու գործով, ստալինյան բռնատիրության ժամանակ կրեց նվաստացումներ, ենթարկվեց դաժան հալածանքների, ճաշակեց Գուլագի դժոխային իրականությունը:

Ա. Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. Արցախի աշխարհի Շուշի քաղաքում, գավառական մի քաղաք, որը, սակայն, նշանակալից հետք է թողել վերջին ավելի քան երկու հարյուրամյակի հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Հատկապես XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին մշակութային հայտնի կենտրոն Շուշին դարձել էր նաև գաղափարական իրարամերժ բախումների ասպարեզ, ծնունդ տվել գործիչների, որոնք տարբեր ուղիներով էին ընթանում, տարբեր քաղաքական կողմնորոշումներում որոնում իրենց ժողովրդի ազատագրությունը: Երիտասարդ Ա. Հովհաննիսյանը չհրապուրվեց ազգային կուսակցությունների ռոմանտիկ ծրագրերով: Շուշիի ռեալական ուսումնարանն ավարտելուց հետո բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով նա 1906 թ. մեկնում է Գերմանիա, ընդունվում Ենայի համալսարանի փիլիսոփայության բաժինը, ուսանում նաև Հալլեի և Մյունխենի համալսարաններում: Այստեղ էլ Գերմանիայում նույն թվականին անդամակցում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության արտասահմանյան կազմակերպությանը: Ուսումնառության տարիներին Ա. Հովհաննիսյանը խորանում է փիլիսոփայության, պատմության, տնտեսագիտության մեջ, տիրապետում գերմաներենին, ֆրանսերենին և լատիներենին: Տոգորված հայ ժողովրդի ազատագրության գաղափարով՝ սկսում է ուսումնասիրել նրա ազատագրական պայքարի պատմությունը: Ա. Հովհաննիսյանը 1913 թ. մարտին Մյունխենի համալսարանում պաշտպանում է «Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը» վերտառությամբ ատենախոսությունը և ստանում փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Գիտելիքների մեծ պաշարով զինված գիտնականը վերադառնում է հայրենիք և աշխատանքի անցնում Շուշիի հայկական հոգևոր սեմինարիայում, որտեղ

դասավանդում է ընդհանուր պատմություն և գերմաներեն: 1914 թ. սեպտեմբերին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ա Մուրենյանցի առաջարկով տեղափոխվում է Վաղարշապատ և նշանակվում Գևորգյան ճեմարանի քաղաքատնտեսության, լատիներենի, գերմաներենի և ընդհանուր պատմության առարկաների դասախոս: Գևորգյան ճեմարանի ուսումնասեր միջավայրը նպաստավոր եղավ Հովհաննիսյանի գիտական բուռն հետաքրքրություններին ինչ-որ չափով հագուրդ տալու համար: Պարապմունքներից ազատ ժամերին նա աշխատում էր Մայր Աթոռի հարուստ գրրադարանում և ձեռագրապահոցում: Նրա հետաքրքրությունների ներառվում էր նաև հայ միջնադարի ազատագրական պայքարի և մելիքական տոհմերի պատմությունը: Իր գիտական հետազոտություններում արդյունքները հոդվածների է վերածում և տպագրում «Արարատ» ամսագրի էջերում և առանձին գրքույկներով: Այդ հետազոտություններում («ԺԳ դարի մի ուղևորի վկայությունը հայոց մասին», «Նոր նյութեր հայ-ուսնիտորական պատմագրությունից», «Հակոբ Դ. Ջուղայեցու կաթողիկոսը և տաճկաց նվիրակության խնդիրը», «Հակոբ Ջուղայեցի մի գրությունը ռուս արքունիքին», «Գրախոսական-քննադատական նյութեր հայ մելիքության մասին, Բ պրակ, Դոփյանք և Մելիք Շահնազարյանք: Գրեց Կարապետ եպիսկոպոս, Ս. Էջմիածին, 1914, հրատ. Ազգ. ընկ.»), «Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենց (պատմական-կենսագրական ակնարկ)», «Հայ-ռուս օրինեսացիայի ծագման խնդիրը. պատմական-քննադատական ուսումնասիրություն», «Գեղամա և Ծարա մելիքների տոհմը») Ա. Հովհաննիսյանը հետամուտ է հայ ազատագրական մտքի պատմության անհայտ էջերի որոնմանը, երևան է հանում նոր փաստեր և տալիս դրանց իր նոր մեկնաբանությունները: Դրանք աչքի են ընկնում ոչ միայն ասելիքի թարմությամբ, այլև ուղենշում հայ պատմագիտության առաջընթացի նոր ուրվագծեր: Իր այս հետազոտություններից ակնբախ է դառնում, որ խիստ յուրահատուկ է եղել Առաջավոր Ասիայի մատույցներում ռազմավարական կարևոր դիրք գրավող Հայաստանի պատմական ճակատագիրը: Հարյուրամյակներ շարունակ այն կովախնձոր էր Արևելքի և Արևմուտքի աշխարհակալ պետությունների միջև, արյունալի գոտեմարտերի ասպարեզ: Ավատատիրական տարանջատվածությունն ու անընդմեջ երկպառակությունները խոչընդոտել են կենտրոնացված միասնական և ուժեղ պետականության ստեղծմանը, թուլացրել երկրի ռազմունակությունը և հաճախ անգոր դարձել արտաքին հարվածների դիմաց: Հայաստանի ինքնուրույնությունն ու անկախությունը հիմնակործան հարվածներ հասցրին և վերջ դրեցին արևելքից խուժած վաչկատուն նվաճողների արշավանքներին՝ խաթարելով երկրի բնականոն զարգացումը, շրջելով առաջընթացը: Նորեկ բռնատերերի զարշապարի տակ ժողովուրդը զինագրկվեց և սկսեց կորցնել հավատը ինքնուրույն ազգային պետականության նկատմամբ: Պատմական իրողության նման տարաբախտ ընթացքը, հարկադրյալ աննախընթաց արտագաղթը, որպես փրկության հնարավոր ու դյուրին ելք, օտար ցեղերի ներգաղթը Հայաստան և հիմնավորվելը առավել ևս թուլացրին հայերի դիմադրական կարողությունն ու դժվարացրին սեփական ուժերով ազատագրվելու ելքը: Այդ իսկ պատճառով հայության ազատագրական բաղձանքներն ստացան որոշակի միաստիկական երանգ, ձեռք բերեցին կրոնական գունավորում՝ ծնունդ տալով դրսի ուժերից փրկության ակնկալության տեսիլների ու լեգենդների: Յուրաքանչյուր սոցիալական միջավայրում յուրահատուկ գունավորում ստանալով հանդերձ՝ այդ տեսիլներն ու լեգենդները միաբնույթ էին մի կարևոր խնդրում՝ անպայման հայ ժողովուրդը ազատագրվելու է, և այդ ազատա-

գրությունը հնարավոր է միայն արտաքին օգնության շնորհիվ, որը բերելու էին հեռավոր, բայց հզոր քրիստոնյա պետությունները: Ազատագրական պայքարի խնդրում, սակայն, փոքր-ինչ այլ դիրքորոշում ունեւ հասարակ ժողովուրդը, գյուղացիությունը: Նա հույսը չէր կապում օտար միջամտության հետ. փրկության ելքը տեսնում էր իր մեջ, իրեն ծնած հերոսների մեջ: Պատահական չէ, որ, հակադրվելով իշխող տեսիլներին ու գուշակություններին, հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր ազատարարին՝ «Մասնա ծոերի» Միերին, որը կյանքի էր կոչվում ժամանակագրական նույն շրջանակներում և նույն տարածքում, որտեղ և ծնունդ էր առնում հայ ազատագրական լեգենդը: Շատ ավելի ուշ միայն՝ այն է XVIII դ. XX-ական թթ., երբ Ռուսաստանից օրավոր սպասվում էին ռազմական օգնության ակնկալիքները, լեգենդի ազատագրական գաղափարը համակեց նաև ժողովրդի լայն խավերին՝ դառնալով նաև նրանց գաղափարախոսությունը:

Ժողովածուում ներառված ուսումնասիրություններում Ա. Հովհաննիսյանը, վերլուծելով պատմության պահպանած և իր կողմից առաջին անգամ շրջանառության դրած փաստերը, ցույց է տալիս այն առանձնահատուկ գործընթացը, որով ընթացել է հայ ժողովրդի ազատագրական միտքը, քննարկում է հայ ազատագրական շարժման գործիչների երբեմնի սին պատրանքները: Քննական վերլուծության հանգուցակետում է հատկապես այն փաստերի ուսումնասիրությունը, որ նախապատրաստեցին և հանգուցավորեցին ազատագրության համար պայքարող ազատագրական մտքի՝ պատմության արդարացված շրջադարձը դեպի Ռուսաստան, որոնք Իսրայել Օրուն Արևմուտքում կատարած երկարատև ու ապարդյուն դեգերումներից հետո տարան Մոսկվա: Տրամաբանորեն ըմբռնելի դարձնելու և իմաստավորելու համար հայ ազատագրական մտքի շրջադարձը Ա. Հովհաննիսյանը իրեն հատուկ խոհեմ խորաթափանցությամբ մեկնաբանում է արևմտաեվրոպական տերությունների հետ բանակցությունները, ցույց տալիս քաղաքական նախընթաց ուղեգծի անհեռանկարայնության հիմնապատճառները: Վերոհիշյալ այս բոլոր խնդիրներն ու հիմնահարցերը մեծ հայագետն ու պատմաբանը առավել հանգամանորեն քննության առավ «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» երկհատոր աշխատության մեջ: Դա հայ գրքի և մատենագրության պատմության բացառիկ երևույթներից է, որի առաջին հատորը լույս տեսավ 1957 թ., իսկ երկրորդը՝ 1959 թ.: Հայ նոր ու նորագույն պատմագիտության մեջ մի եզակի երկ, որի հեղինակի հենց միայն հայացքների համակարգի՝ ազատագրության տեսիլների լեգենդների կռահումը և դրա դարավոր ուղիների քննական վերլուծությունը, փաստաաղբյուրագիտական նյութի դասակարգումը բավական են հավաստելու պատմաբանի երևակայության թռիչքը և տեսահորիզոնի լայնությունը, ինքնակարողության չափը և ընթերցողին ենթարկող հզոր ուժը: Ա. Հովհաննիսյանը, հարկավ, իր բոլոր աշխատությունների հանրագումարում գիտական նոր բարձունքի հասցրեց հայ պատմա-քննական միտքը և իր տեղը վավերացրեց հայագիտության պատմության դասականների շարքում:

Եզրափակելով մեր խոսքը Գևորգյան ճեմարանում աշխատած տարիներին Ա. Հովհաննիսյանի գրած ուսումնասիրությունների ժողովածուի հրատարակման առթիվ՝ ցանկանում ենք երախտագիտություն հայտնել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչությանը և ժողովածուն կազմող Պետրոս Հովհաննիսյանին, ժողովածու, որը պատմագիտական մշտամնա արժեք է:

ՍԱՐՈՒԽԱՆՅԱՆ Ն. Բ.

Պատմական գիտություններ դոկտոր